

ЕМОЦІЙНІ ОКАЗІОНАЛІЗМИ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Актуальність роботи. Емоційність як лінгвістичну категорію на різних її рівнях розробляли такі вчені, як Ш. Баллі, Л. Виговський, В. Виноградов, В. фон Гумбольдт, О. Загорська, З. Фомін, О. Леонтьєв, І. Огієнко, О. Потебня, І. Білодід, М. Жовтобрюх, В. Ващенко, В. Чабаненко та ін. Серед них і сучасні науковці, зокрема, Н. Бойко, яка дослідила українську експресивну лексику в різних параметрах: семантичному, лексикографічному і функціональному.

У 90-ті рр. ХХ століття активно починають досліджувати в україністиці мову окремих письменників, особливо штучно вилучених у свій час із українського мовно-літературного процесу. Актуальними стають терміни та термінологічні сполучення: індивідуальний стиль, ідіостиль, активно досліджуються також ознаки індивідуалістичного мовного стилю чи функціонування у мові творів письменника окремих груп лексики. Для аналізу мовотворчості письменника використовують терміни новотвір (Г. Богуцька, В. Ващенко, Т. Должикова, Н. Дужик, С. Єрмоленко, Н. Зубець, Ю. Кохан, Л. Масенко, Л. Пашко, О. Переломова, Г. Колесник, М. Пилинський, Є. Регушевський, М. Розумейко, та ін.), okazіоналізм (В. Карпалюк, Н. Сологуб, Т. Юрченко та ін.) тощо.

Мову художніх творів досліджували в різних аспектах: фразеологічне багатство (Л. Авксентьєв, Е. Попович, Л. Яковенко та ін.), стилістичний синтаксис (І. Білодід, Н. Грипас, В. Карпалюк, Л. Козловська, С. Марич, Н. Москаленко та ін.), мовна майстерність (М. Бойко, І. Бородій, Г. В'язовський, І. Журба, Ю. Касім, О. Кавальчук, Т. Махед, О. Чехівський та ін.). Проте емоційно забарвлені okazіоналізми, які використані Михайлом Стельмахом у художній прозі, предметом спеціального вивчення не були.

Об'єкт дослідження – емоційно забарвлені okazіоналізми як окремий складник лексико-семантичної підсистеми мови.

Предмет – емоційність okazіоналізмів Михайла Стельмаха.

Основна мета – з'ясувати основні види емоційних okazіоналізмів у творах Михайла Стельмаха.

Для реалізації мети необхідно розв'язати такі завдання:

- вивчити лінгвістичну літературу з проблеми дослідження;
- представити лексикологічний аспект емоційних okazіоналізмів художніх текстів М. Стельмаха.

Методи дослідження: аналіз, порівняння, зіставлення, синтез.

Матеріалом дослідження є емоційні okazіоналізми, що функціонують у художніх текстах Михайла Стельмаха.

Енциклопедія “Українська мова” дає таке тлумачення емоційної лексики: “Слова, що мають у своєму значенні компонент оцінки, виражають почуття, позитивне чи негативне сприймання дійсності. Як виразник емотивної функції мови емоційна лексика характеризує ситуацію спілкування, соціальні відносини, психічний стан мовців” [11, 157].

Сучасна лінгвістика набула нових рис, що пов'язує її з психолінгвістикою і соціолінгвістикою та зосереджує увагу на зв'язках мови з її творцем, сферою суб'єктивних емотивно-оцінних смислів. Особливо важливим видається розуміння мови не лише у зв'язку з орієнтацією на її комунікативну функцію, а й спрямування наукових пошуків на нове осмислення актів повідомлення через систему мовних та мовленнєвих образних засобів.

Як зауважує Н. Бойко, антропоцентрична лінгвістика зосереджує увагу на комунікативній ролі мови, функціональних можливостях її одиниць, зв'язках із ментальністю народу, виявленні в мові та мовленні найрізноманітніших інтенцій суб'єкта мовлення, проявів людських чинників, що продукуються й існують у зв'язку з такою прагматично орієнтованою й загальною категорією, як експресивність, яка реалізується в ряді субкатегорій, має свої механізми, способи та засоби "суб'єктивного вираження" [2, 156].

Експресивність проникає в усі сфери діяльності людини. Взаємодіючи з раціональним, логічним, експресивно-марковани мовні одиниці вносять в усталені стандарти та штампи елементи нових виражальних засобів, у яких холодний розум поєднується з певним почуттям, емоція – з глибокою думкою, ірреальне – із національною реальністю, адже "те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається" [12, 187].

Емоційний фонд української мови надзвичайно багатий і різноманітний. Його елементи функціонують на різних рівнях масової системи й становлять "сукупність семантико-стилістичних ознак" мовних одиниць, які виступають засобами "суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту або адресата мовлення" [5, 9].

Особливою експресивністю і характером уживання відзначаються такі лексеми, які є індивідуально-авторськими утвореннями. Якщо для звичайних слів головною функцією є номінативна, то для okazіоналізмів – експресивно-зображальна. При цьому індивідуально-авторські утворення несуть у собі інформацію про об'єкт, конкретно співвіднесений із об'єктом позамовної дійсності.

Під поняття "оказіоналізм" будемо розуміти "незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням законів словотворення чи норми мовної й існує лише в певному контексті, в якому воно виникло" [11, 400].

В ономаціологічному аспекті okazіоналізми становлять не менший інтерес, ніж в експресивному. Тим більше, що експресивна якість у свою чергу виступає визначальним чинником для закріплення індивідуально-вживаного слова як okazіонально зумовленого [6, 5]. Наприклад, відприкметниковий іменник **обдертюх** органічно вписується у контекст тому, що він називає особу за конкретною емоційно-експресивною ознакою саме так, як вона ніколи не була названа: *... вони ні сном ні духом не відали, що тут може переховуватися справжній професор, серед цих немитих, неголених, замазурених обдертюхів* [9, 84]. Пор. також: *...і ось так вискочив на узлісся, і в обличчя йому вдарило духом гнилизни, і зрадливо-зелені грузовиська глянули йому в очі* [9, 46].

Експресивність багатьох okazіоналізмів Михайла Стельмаха нерідко пов'язана з метафоричним осмисленням дійсності, напр.: *... з білим волоссям, білолиця, білошия, стояла на порозі, швидко окинула поглядом присутніх і білим (Таня могла б запрягтися, що це справді так!), білим голосом промовила; Сірі будинки, сірі квартали, сірий ритм*. Поява подібних okazіональних значень у сучасному

мовознавстві пов'язується з "прийомом граматичного 'одухотворення' (персоніфікації) неживих предметів або властивостей, характерних для неживих предметів" [12, 24].

Крім цього, письменник створює виразні оказіональні значення за допомогою інших мовних засобів, а саме:

– зміни синтаксичної функції слова: Сама гарненька, темноока [9, 38]; Мов біль, стала біля чоловіка полохливоока з безнадійно опущеними руками Євмениха [9, 40]; А очі – одне синьоцвіття, та й годі [9, 35]; ... з жалем обізвалася біля напівпричинених дверей гарячоока й гарячоуста Варка... [9, 42]; ... колишні вечори під синьоцвітом зоряного неба їм здавались недосяжною казкою, що пройшла повз них... [9, 46]; "О, і другий клич подає голос", – обізвалася вугластелька соковитогоуба Галина Кушніренко... [9, 48]; Тепер і тополі не радували його: чорні, обдертокорі, без живих разочків бруньок... [9, 48]; В цій же школі, півпарубка, в громадянську війну допитував хмуроокий і темний... денікінський офіцер [9, 50]; В людини з роками сивіють очі, а холодний сивий камінь через тисячі літ вбере в себе тепле синьоцвіття [9, 51]; Невеличка, суха, трохи надломлена в плечах, вона ошелешено зіскакує з ослінчика, повертається до сина, розводить руками, а потім зціплює вузлом і кладе на середогруддя [9, 30]; Тихенько хмикнув Марко, придивляючись до невідомого русочубого красеня [9, 53]; Тепер уже не пекло і не рай, а світ милої казки і далекого дитинства повертали до неї оці веселі, завзяті і хитроокі створіння [9, 198]; "Та невже я помиляюсь?" – солодкомовно і глузливо спитав бандерівець [9, 180]; ... покинув свою кривдою збудовану кам'яницю і після кількадечних блукань зашився у затишний хуторець до блідової короткогубої і коротконогої удовиці [9, 178];

– поєднанням в одне ціле семантично і стилістично несумісних морфем: Чому ви стоїте переді мною? Ви повинні негайно сісти, щоб не втомлювати свої екстраноги! На таких ногах тримається все прогресивне людство! [9, 204]; Що правда, то правда: на людському горі велике не вродиться, а муха-червивка поживу знайде [9, 67]; В ній колись він пізнав премудрість оченаша і вважався мізковитим, але дзиглюваним отряхою [9, 50]; ... щось до болю знайоме було і в голосі, і в заокругленій гладком'ясній постаті цього невеликого чоловіка... [9, 180]; Острах брав од самої думки, що десь у глибокій темряві є пекло з розімлілою смолою і чіпкохвостими чортами... [9, 195]; Скажи, Поцілуйко, чи це ти від хитрості, чи від страху став дурноколінним? [9, 161];

– різкого порушення словотвірних норм, наприклад: Отож, хоч-не-хоч, а доведеться тапер, як замутеличеній вівиці, кружляти об'їздами до самісінької ночі [9, 25]; Де там відвідьмилось, відбіснувалось їхнє [9, 48]; На мить у видінні дивився на себе, ніби на чужого, а в тіло неприємно вбуравлювалась гаряча й крижана роса [9, 31]; Як, марку, не відсобачило тобі ногу? [9, 42]; Хоч би трохи нижче відфугасило [9, 43]; Коли ж ти, людино, вимізерніти встигла? [9, 63]; Вони, зітхнувши, прогортають в куток встояну переддверну темряву, а до Марка пробивався невірний олійно-сірчастий блиск... [9, 52]; "Практики ще не було такої", – насмішувато відповів своїм думкам, придивляючись, як на припічку коцюрбився, чорнів і кришився вісник смерті [9, 37]; За ним тінню гнувся журавлистий Петро Гайшук... [9, 40]; І в кого ти, бісова дочко, вдалася така неслухняна та пащекувата [9, 26]; От так, голубе сиз, на цих мислях можна

докотитися і до білих ведмедів [9, 214]; І навіть бабодур [9, 69]; В його фортуна почали вірити навіть скиглії і кислії, які більше, ніж треба, думали про смерть [9, 72]; ... другий, зігнувшись у три погібелі, пре на базар городину і стає поруч з перекупкою чи сідухою [9, 299];

– “відродження” згаслої продуктивності, наприклад: Ви, діду, нічутінку не змінилися [9, 42]; Він перед очима – мелун, а за плечима – кладун [9, 42]; ... не гордим хліборобом, а зіщуленим мішконосом [9, 299]; Кисіль щось насурмонено подумав, потарабанив пальцями по столі... [9, 215]; Люблю, коли в хаті людно, горілчано [9, 182]; Ніби не вірячи, що це він, сказав довготелесий, мертвотно ступнув ще крок і завмер в одубінні [9, 159]; на шкільному подвір’ї з високо зведеної дубової перекладины капелюшисто звисав потемнілий дзвін пудів на тридцять [9, 122];

– утворення okazionalizmів, які не є літературними в сучасній українській мові: Колись люди віск до богів у свята носили, а тепер дехто до самогонщиць в усі дні тащить [9, 41]; А завтра він виявлявся анархістом, зривщиком, саботажником і взагалі підозрілим елементом [9, 49]; Кажуть – це хвантазія [9, 32]; Авжеж я, сам, своєю парсуною [9, 25]; Було до кого гнати віліси аж з фронту [9, 27]; Як такий вилупок міг дожити до наших часів і звідки в нього взялася людська мова [9, 59]; Хоче, вилупок, щоб я в такому ділі помилився [9, 41]; Здають, брате, перед твоїми знаннями, твоєю логікою і слов’янським стоїцизмом [9, 84]; Лайдак, зажера, заздрісник, дрантогуз, мерзопакосник, що легкого хліба й масла шукає [9, 167]; Зараз же вимітайся втрістя! [9, 173]; Оце знайшли скубента, що й ділення забув [9, 126]; Тебе в тому Запорожжі небезпремінно Язиканем чи Брехачкою назвали б [9, 125]; В лісах був не командиром, а грибарем – гриба збирав [9, 194].

Особливу групу емоційно забарвлених okazionalizmів Михайла Стельмаха становлять лексеми на позначення дії: Так, я сам... теє, потихеньку його трофей перетрофею [9, 281]; Як же ти делікатнічаєш? [9, 281]; Хватить гандяляпати [9, 292]; Ох, і збосотився ж ти, до самого краю збосотився [9, 234]; Або ти мене зведеш зі світу, або я тебе звезду, привселюдно прохромлю, а коней не дам [9, 229]; ... любив інколи за чаркою пофілософствувати Броварник [9, 205]; Розпаскудились, розбосотились деякі за війну, самі вже не дуже хочуть пережити труднощі, а нас агітують [9, 209]; Слова партизана вишкварювали з нього всі соки [9, 185]; Невже у вас язик зачерепів? [9, 184]; Ну, скажіть щось красенько, як ви на трибуні, бувало, витюрлюнькували [9, 184]; Вона проклінала себе. Що дала притулок слизняку і дурисвіту, який ще до війни песиголовився [9, 184]; “Не довгу пам’ять маєте”, – вібалушив перецвілі, ледь блакитнаві очі Поцілуйко [9, 182]; Останні слова аж скоцюрбили Поцілуйка, але він обома руками вхопився за гузир мішка... [9, 173]; На його стовбуристій шиї незграбилась велика з укороченим підборіддям голова [9, 159]; ... прифасонився перед дзеркальцем... [9, 127]; Для фронтовика ми із шкури вилузаємось [9, 117]; Загайгакала чорті-що! [9, 106]; Пізніше, пізніше прийду на посиденьки, бо зараз занікопилось... [9, 112]; ... починає виклянчувати оту скрадливу пісню, у якій є два і то однакових слова [9, 101]; Окульбачила якась аристократична вулична чи бісова попадайка нашого Кульбабенка [9, 75]; Чого повижолоблювали роти? [9, 256]; Він почав попівствувати ще за кріпаччини [9, 68]; Не “алекай” мені, досить [9, 86].

Виділені нами okazіоналізми настільки багатозначні й експресивні, настільки пов'язані з недавнім радянським минулим, що кожен із них настроює на індивідуальне читацьке бачення і широкі коментарі. Стосовно деяких із них поняття контексту як мінімуму мовленнєвих умов є недостатнім. Для їх осмислення потрібне знання обставин життя народу, держави чи й цілої епохи.

Ступінь okazіональності, а значить і експресивності різних okazіональних слів у Михайла Стельмаха неоднаковий. Це залежить від багатьох причин, які важко піддаються чітко сформульованим узагальненням. Незаперечним чинником, який забезпечує динаміку okazіональності, є порушення ряду нормативних обмежень. Чим менше здійснюється логіко-семантичних, структурних і формальних порушень при утворенні okazіонального слова, тим слабшою є okazіональність (а разом з нею і експресивність), і навпаки: "Ступінь експресивності, її вражаюча сила не піддаються точним вимірам. Ясно тільки, що вони бувають неоднаковими. З певними застереженнями виділяємо експресивність слабку, помірну і значну" [12, 14].

Okazіональні слова, утворені за високопродуктивними словотвірними моделями, містять у собі слабкий заряд експресивності і можуть наближатися до тієї межі, яка відділяє їх від неекспресивних слів, позбавлених емоційних, модальних, прагматичних, стилістичних та інших відтінків. До них належать такі: *А хтось з нашої розвідки не розпізнав, що це свої, і стрельнув по дідовій машинерії [9, 23]; Різна машинерія через якийсь час геть-чисто замінить, вичавить їх, і не стане тоді у світі ні гордих вершників, ні бобрих скрипучих возів, ні легкокрилих санок [9, 200]; Таким я вас і до зустрічі уявляв: душевним чоловіком, сільським інтелігентом, сільським енциклопедистом [9, 62]; Не чекав такого від тебе, Марку, ліберал ти й попуртуніст [9, 255]; Люблю, коли є приключина випити і дати роботу зубам та кендюху [9, 253]; Інтелігентик ти, та й більш нічого [9, 174]; Для них у нього завжди знаходилось зневажливе визначення: анти-лігенція, тобто прошарки, які починаються з "анти"... [9, 177].*

Особливу увагу привертають слова, утворені на індивідуально-авторському, некодифікованому матеріалі, напр.: *Він не був ні славолюбом, ні грошолобом, ні хитруном, ні тим, що може під ударом одразу ж пригнутись чи сплюгавити душу [9, 49]; Очі і макоїди від жиру й самогонки поспухали [9, 41]; В цю мелодію зараз всотується все єство солодколюбця [9, 101]; То хіба ще знайдеш такого довбеху? [9, 200]; Поцілуйко – це такий ловкач-доробкевич, що сьогодні під льодом торохтить, а завтра, гляди, в якомусь міністерстві вирине [9, 192]; Не крюкотворію, а вболівання за громадянське бачу я тепер у цифрах Поцілуйка [9, 177]; Гандрибасті, з оголеними шрамами коні, які відслужили своє в кінноті, до дзвону клепали суху підосінню землю, залишаючи на ній синюваті півмісяці [9, 121]; На його щелепастому виду жорстоким самозадоволенням поблискували невеликі очі... [9, 89]; Чіпляючись за парти, з темряви, мов шмат її, виколівався кордубатий, барчистий, з переспілим огіркуватим носом панотець [9, 67]; Він повезе тебе на такі карасюваті місця... [9, 256]; ... З гідністю підводиться гість і через стіл простягає випещену, пампушкувату руку... [9, 211]; Це вже твої підхлібливі уміють робити [9, 213]; Що це за одно гостювало, таке непривітне і таке довбнякувате? [9, 217]; А щоб і різні виделікатнілі не кахикали і не морщилися... [9, 246]; Тепер її погляд більше бентежив Поцілуйка, аніж гадюкуваті очі начальника поліції [9, 183]. Умовно їх можна*

кваліфікувати як такі, що мають значний вияв експресивності. Такі okazіоналізми-неологізми породжують експресію іронії, напр.: ... змагалися у вигадництві, підіймаючи келихи за озеленення в'єтнамських джунглів, за **орайкомлення** усїєї земної кулі; ліризму: Земле рідна! Бачу тебе щедру і завітчану, бачу степи твої широкі і ріки, повні спокою й смутку, і **лебедіння** ранків над ночами...

Таким чином, okazіоналізми, утворені Михайлом Стельмахом з різною стилістичною метою, функціонують лише в певних контекстах. Їм притаманна експресивність і незвичайність.

Література

1. Білодід І.К. Мовна щедрість художника : (До 60-річчя М.Стельмаха) // Укр. мова і л-ра в школі. – 1972. – №5. – С. 28–34.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: Монографія. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.
3. Зубець Н.О. Мінідіоматика як специфічна риса ідіостилю Михайла Стельмаха // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Серія: Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Вип.6. – С. 144–149.
4. Карпалюк В.С. Okазіональні синтаксеми у романі М. Стельмаха “Чотири броди” // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Серія: Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Вип.6. – С. 161–168.
5. Козловська Л.С. Мовотворчість М. Стельмаха в контексті української народнописаності: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994. – 20 с.
6. Мойсієнко А.К. Текст як аперцепційна система // Мовознавство. – 2002. – №1. – С. 3–9.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови: Підручник. – К.: АртЕК, 2001. – 392 с.
8. Сидяченко Н.Г. Мова Михайла Стельмаха // Мовознавство. – 1992. – №6. – С. 35–41.
9. Стельмах М. Твори в шести томах. Т.4. – К.: Дніпро, 1973.– 726 с.
10. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. – 1999. – №1 – С. 7–21.
11. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – 752 с.
12. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.

Анотація

Здійснено лінгвостилістичний аналіз okazіоналізмів Михайла Стельмаха. З'ясовано стилістичний потенціал виявлених okazіоналізмів та особливості їх використання з метою стилізації розмовності та оновлення й збагачення образних ресурсів художніх творів письменника.

Ключові слова: okazіоналізми, експресивність, емоційність.

Аннотация

Осуществлено лингвостилистический анализ окказионализмов Михаила Стельмаха. Выяснено стилистический потенциал окказионализмов и особенности их использования с целью стилизации разговорности и обогащения образных ресурсов художественных произведений писателя.

Ключевые слова: окказионализмы, экспрессивность, эмоциональность.

Summary

In the article the linguo-stylistic analysis, clucked in the fiction prose texts of Mykhailo Stel'makh is implemented. This article also contains the out view of the stylistic potential of the individual and author's neologisms and the peculiarities of their use when styling the colloquial style speech and refreshing and enriching the image resources of the colloquial style speech and refreshing and enriching the image resources of the author's works.

Keywords: nonce words, експресивність, an emotionality.